

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ

ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА І СЛОВ'ЯНИ

І. С. Винокур

Черняхівську культуру в 1900—1901 рр. відкрив видатний український археолог В. В. Хвойка. Він дослідив могильники у селах Черняхів і Ромашки Київської обл., а також обстежив залишки поселень поблизу сіл Стрітівка, Жуківці, Витаців у Середньому Подніпров'ї. Усі ці пам'ятки вчений об'єднав в одну археологічну культуру — черняхівську і датував її II—V ст. Дослідник вважав носіїв черняхівської культури прямими спадкоємцями населення Середнього Подніпров'я, яке залишило зарубинецькі старожитності рубежу і перших століть нової ери, відносячи населення Середнього Подніпров'я першої половини I тис. до слов'янського етносу¹.

З цим не погодилися німецькі вчені, які побачили в пам'ятках «полів поховань» зарубинецької і черняхівської культур в Середньому Подніпров'ї готів².

Історичне місце зарубинецької та черняхівської культур у зв'язку з життям і діяльністю місцевих слов'янських племен Середнього Подніпров'я, що принципово вірно визначено В. В. Хвойкою, підтримували відомі російські і українські вчені О. О. Спицин³, М. Ф. Біляшівський⁴, К. Гадачек⁵ та ін.

У подальших дослідженнях 20—30-х рр. XX ст.⁶ і, особливо, у 40—50-і рр.⁷ було накопичено досить багато нових матеріалів з черняхівської культури. Підсумовуючи дослідження археологів 40—50 рр., слід відзначити їх безсумнівні успіхи. Історичні узагальнення стосувалися тоді, головним чином, історії та соціальних відносин населення Південно-Східної Європи першої половини I тис. У 60—80-і рр. археологічні дослідження і узагальнення з черняхівської проблематики значно розширилися⁸. Питання ж етнічної історії черняхівських племен у зазначений період розглядалися вкрай прямолінійно. Це було пов'язано з намаганням альтернативно протиставити версії про давньогерманське походження черняхівської культури ідею про те, що носії черняхівських старожитностей — це корінне слов'янське населення Південно-Східної Європи⁹. При цьому недостатньо враховувалася та обставина, що черняхівська культура займає величезні території, які у II—V ст. не могли належати лише якомусь одному етносу.

За даними досліджень на 1986 р. на території України зафіксовано понад 3 тис. пам'яток черняхівської культури. Досліджено понад 100 поселень і 50 могильників, відкрито 400 жител і 3000 поховань¹⁰.

Поселення і могильники вивчалися в різних регіонах черняхівської культури. Враховуючи територію поширення черняхівських старожитностей, які на півдні виходять до Північного Причорномор'я, на півночі — до порубіжжя Лісостепу й Полісся, на заході — до Повіслення, на південному заході — до Подунав'я, а на північному сході — до межириччя Ворскли й Сейму, слід конкретно-історично оцінити роль різних за етносом носіїв черняхівської культури.

У вказаному контексті важливо з'ясувати роль тієї частини черняхівської культури, яка пов'язана з територією Середнього Подніпров'я і Лісостепу України загалом. Йдеться про «класичні» черняхівські пам'ятки, відкриті на по-

чатку ХХ ст., а також досліджені в зазначеному регіоні у 50—90-х рр. З іншого боку — необхідно мати на увазі специфіку черняхівських старожитностей у Північному Причорномор'ї, у Дністро-Дунайському межиріччі, у Повісленні і на Західній Волині. При цьому необхідно зауважити, на якому історико-археологічному підґрунті формувалася черняхівська культура в локальних регіонах.

Щодо Лісостепу України, то тут підґрунтям черняхівської культури виступають зарубинецькі і східнопшеворські старожитності рубежу і перших століть н. е. Дослідженнями визначено п'ять локальних районів, що становлять територію поширення зарубинецької культури: Середнє Подніпров'я, Прип'ятське Полісся, Верхнє Подніпров'я, Південне Побужжя, Верхнє Подесення. Крім того, елементи зарубинецької культури виявлено на землях Західного Побужжя, Верхнього і Середнього Подністров'я — у зоні стику зарубинецького масиву з східнопшеворською культурою і з гето-фракійськими старожитностями на південному заході (Дністро-Дунайське межиріччя). Отже, крім Верхнього Подніпров'я, Прип'ятського Полісся й частково Верхнього Подесення, решта зарубинецького ареалу пов'язана зі смугою Лісостепу.

Зіставлення морфологічних ознак зарубинецької культури Лісостепу з черняхівськими пам'ятками цього ж регіону показує, що у II—V ст. відбувався процес подальшого розвитку матеріальної і духовної культури місцевого осілого землеробсько-скотарського населення. Це простежується за технікою житлобудування наземних і напівземлянкових споруд, характерних як для мешканців зарубинецьких поселень (Пилипенкова Гора, Великі Дмитровичі, Мар'янівка, Носовець та ін.), так і черняхівських селищ (Лука-Врублівецька, Бакота, Іванківці, Лепесівка, Пряжів, Ягнятин, Леськи, Журовка та ін.). Певна спадкоємність простежується і за ліпною керамікою черняхівських племен Лісостепу (горщик, миска), форми якої значною мірою генетично пов'язані з попередньою зарубинецькою керамічною традицією¹¹. Цікаво, що і у гончарному виробництві черняхівців простежено певну спадкоємність від форм ліпного посуду зарубинецького населення¹².

Аналогічні спостереження зроблені й стосовно зв'язків матеріальної культури черняхівських племен з їх попередниками — носіями східнопшеворської культури на територіях Верхнього Подністров'я, Західного Побужжя, Волині. Це виявляється у подібних типах наземних і напівземлянкових жител, характерних як для черняхівців (Черепин, Ракобути, Дем'янів, Бовішів, Пряжів, Слободище, Лепесівка, Іванківці на Волині та ін.), так і для мешканців східнопшеворських селищ (Сокільники, Пасіки-Зубрецькі та ін.). Те ж саме стосується форм ліпної кераміки (горщик, миска), які в черняхівський час генетично пов'язані з ліпним посудом східнопшеворських племен¹³.

Інший речовий матеріал, що супроводжує черняхівські пам'ятки Лісостепу (збраряддя землеробства, залізні ножі, інші різноманітні залізні вироби, залізні і бронзові фібули, гребені, вироби з кістки, глиняні пряслиця і т. ін.) також знаходить генетичне підґрунтя в старожитностях зарубинецької і східнопшеворської культур.

Черняхівський поховальний обряд має генетичні корені у пам'ятках попередньої епохи: зарубинецької і східнопшеворської культур для лісостепового регіону та гето-фракійської культури для межиріччя Дністра—Дунаю. Крім того, певну роль у складанні поховального обряду черняхівців відіграли сармати та їх культура, особливо для регіону Північного Причорномор'я й Дністро-Дунайського межиріччя. На території Дніпро-Дністровського межиріччя черняхівському поховальному обряду передували: а) тілоспалення на зарубинецьких могильниках; б) тілоспалення на пшеворських могильниках (Верхнє Подністров'я, Західне Побужжя та Волинь); в) тілоспалення на могильниках гето-фракійської культури (Молдова та стик із Середнім Подністров'ям); г) окремі тілопокладення зарубинецької культури та сарматів. Саме на цій строкатій основі і склався біритуалізм у черняхівському поховальному обряді¹⁴.

Речові матеріали черняхівських могильників Лісостепу, зокрема кераміка, дають всі підстави вважати, що їх інвентар тісно пов'язаний з попередніми зарубинецькою та східнопшеворською культурами. Щоб переконатися в цьому варто, наприклад, звернути увагу на форми ліпних горщиків і мисок з черняхівських могильників (Компанійці, Черняхів, Маслово, Кринички, Косаново, Ру-

жичанка тощо), які прямо вказують на підгрунття у ліпному посуді зарубинецької і пшеворської культур.

Таким чином, навіть короткий огляд матеріалів «класичної» черняхівської культури Лісостепу України показує, що йдеться про осіле, корінне землеробське населення першої половини I тис. У цьому зв'язку слід нагадати про знаряддя орного землеробства, млини черняхівської культури, розвиток залізробного, гончарного, ювелірного ремесел, а також численних промислів у черняхівців, поширення римських монет на пам'ятках черняхівської культури. Матеріали гончарного виробництва черняхівців засвідчують інтенсивне поширення впливів на населення Лісостепу з боку провінційних римських центрів. І саме ця кераміка, разом з деякими імпортованими речами, утворює ту «провінційно-римську вуаль», яка, на думку П. М. Третьякова, певною мірою закриває особливості історико-етнографічного розвитку місцевого лісостепового населення¹⁵.

Про певну стабільність корінного черняхівського лісостепового населення II—V ст. свідчать і демографічні підрахунки. Для з'ясування густоти заселення території у черняхівські часи взято за основу середнє за розміром селище в 20 жител. Вважаючи, що в середньому статистична родина складалася з шести осіб, а це підтверджують етнографічні спостереження, беремо цифри 100—120 за середню кількість мешканців на поселеннях черняхівської культури. З'ясовано, що територія черняхівської культури становила приблизно 400 000 км². При встановленій середній густоті населення 10 чоловік на 1 км² загальна чисельність черняхівського населення становила близько 4 млн. осіб¹⁶. А коли взяти до уваги, що основна територія черняхівських племен Лісостепу була меншою (основні райони Дніпро-Дністровського межириччя), то на ній, очевидно, у черняхівські часи проживало 1—1,5 млн. чоловік¹⁷.

Для порівнянь та з'ясування історичної перспективи наведемо деякі дані. Так, наприклад, на землях усіх літописних східнослов'янських племен у VII—VIII ст. мешкало близько 8 млн. чоловік, а в епоху Київської Русі загальна кількість населення становила 12 млн. чоловік, шість із яких проживало в межах Південної Русі¹⁸.

Про слов'янську етнічну приналежність черняхівських племен лісостепової смуги свідчать відкриті і досліджені в останні роки так звані перехідні за хронологією слов'янські старожитності першої половини — середини і другої половини V ст. Вони є зв'язуючою ланкою між пізніми черняхівськими пам'ятками і старожитностями ранньосередньовічних східних слов'ян VI—VIII ст. Йдеться про підквадратні в плані напівземлянки зі стовповою або зрубною конструкцією стін, печами-кам'янками і керамічним комплексом, що включає пізньочерняхівський гончарний і ліпний ранньокорчацький посуд. Вказані пам'ятки V ст. відкриті і зафіксовані в Усті, Бакоті, Бернашівці, Теремцях, Соколі, Луці-Каветчинській у Середньому Подністров'ї, а також у Верхньому Подністров'ї (Черепин, Ріпнів II, Дем'янів, Рашків II і III та ін.). Представлені аналогічні пам'ятки і на території Середнього Подніпров'я (Журівка, Вишеньки, Хлопків та ін.)¹⁹.

Важливим аргументом на користь слов'янства черняхівських пам'яток Лісостепу України є досліджені залишки жертovníків-капищ з кам'яними антропоморфними ідолами. Традиція творення монументальної скульптури у слов'ян-язичників має майже тисячолітню історію: за свідченнями археологічних і писемних джерел вона існувала з III—IV по XII—XIII ст. Перший етап цієї історії пов'язаний з періодом черняхівської культури першої половини I тис. Переважна більшість кам'яних антропоморфних ідолів походить з території Середнього Подністров'я (Іванківці, Ставчани, Бакота, Калюс, Сурженці, Кремена та ін.). Це пояснюється наявністю в регіоні місцевих порід каменю — вапняку, пісковика, досить стійких до руйнівного природного фактору. Саме властивістю матеріалу можна пояснити географічну локалізацію пам'яток. В інших районах Лісостепу існували переважно дерев'яні язичницькі ідоли²⁰.

За типологією кам'яні антропоморфні ідоли Подністров'я є прототипами аналогічних пам'яток середини і другої половини I тис. н. е. (Ржавенці, Ягнятин, Юрківці, Ярівка та ін.). Завершується типологічний ряд кам'яним Збруцьким антропоморфним ідолем IX—X ст. Отже, старожитності черняхівської культури, пов'язані з язичницькими культами, лежать в основі подальшого розвитку

антропоморфної язичницької скульптури у східних слов'ян другої половини I тис. н. е. і в епоху Київської Русі²¹.

Таким чином, старожитності черняхівської культури лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя, разом з пам'ятками київської культури, які є своєрідною північно-східною периферією черняхівських, у світлі сучасних наукових даних слід розглядати як генетичне підґрунтя ранньосередньовічних східнослов'янських культур V—VIII ст. Отже, основна територія «класичного» черняхова в лісостеповій смузі України, очевидно, представляє слов'янське населення — попередників носіїв східнослов'янських ранньосередньовічних культур.

Важливо хоча б коротко розглянути питання: як виглядають (за археологічними даними) інші, крім Лісостепу, регіони черняхівської культури? У Північному Причорномор'ї формування черняхівської культури відбулося, безсумнівно, за участю сарматського і пізньоскіфського населення. Особливістю пам'яток причорноморської смуги є: кам'яне житлобудівництво, що склалося під впливом античної традиції, переважання на могильниках тілопокладень у ямах складних конструкцій (із заплічками або підбоями), наявність у керамічному комплексі місцевих форм ліпного посуду, характерних для пізніх скіфів і сарматів²².

Мають свої особливості і черняхівські пам'ятки на землях Дністро-Дунайського межиріччя, зокрема на території Молдови і Румунії, а також у степу — на крайньому південному заході України. Так, наприклад, територія Прутсько-Дністровського межиріччя входить в один з регіонів, де відбувався процес становлення черняхівської культури, але на основі місцевих попередніх історико-культурних традицій. Це підтверджують наявні у керамічному комплексі черняхівських пам'яток Молдови, поряд з гончарними, ліпні вироби, форми яких запозичені від попереднього гето-дакійського етапу. Крім того, серед старожитностей Молдови у черняхівські часи є і яскраво виражені елементи сарматської культури²³. Разом з цим, простежуються зв'язки основного для Молдови гето-фракійського етносу з слов'янським черняхівським населенням Лісостепу України.

На землях Румунії у II—IV ст. н. е. частина території Дакії потрапляє під владу Риму. А населення вільних регіонів помітно поповнюється прийшлими сарматськими і готськими племенами. У цей період в культурі місцевого гето-дакійського населення поряд з сильним впливом провінційно-римської культури добре простежуються традиції попереднього часу. Як наслідок змішування культури місцевого населення з прийшлим, у різних областях країни поширюються пам'ятки культури Синтана-де-Муреш (черняхівська)²⁴.

Що стосується степової смуги у пониззі Дунаю, то там у першій половині I тис. н. е. взаємодіяли різні напрями матеріальної культури. Значне місце на вказаній території, безперечно, посідають сарматські старожитності (Холмське, Аліяга, Дзінілор, Нагорне, Дракуля та ін.)²⁵. Але поряд з ними є й черняхівські. Це, наприклад, черняхівський могильник поблизу с. Холмське²⁶. Цікаво, що у формах поховальних ям цього могильника (яма із заплічками та підбоями) чітко простежуються впливи сарматської культури. Крім того, в регіоні відомі неоднорідні поселення землеробів (Молога II, Вовча Балка, Холмське II, Чишмикію I і II, Етулія X та ін.). Загалом же пам'ятки черняхівської культури у Північно-Західному Причорномор'ї (могильники Каборга IV, Ранжеве, Коблево, Приморське, Фурманівка, Біленьке, Холмське та ін.) відображають етнокультурну неоднорідність населення вказаної території²⁷.

Серед черняхівських старожитностей присутні й елементи вельбарської культури, яку дослідники пов'язують з гето-гепідами, що розселилися в період «великого переселення народів» з території сучасної Польщі на землі Західної України та Південно-Західної Білорусі. На території України вельбарські пам'ятки сконцентровані переважно в межах Волинської та Рівненської областей. Найбільш показовими є могильники поблизу с. Дитиничі Рівненської області, Любомль і Машев — Волинської області²⁸.

Характер вказаних пам'яток за поховальним обрядом та речовим інвентарем чітко відрізняється від основної маси черняхівських старожитностей. Якщо для черняхівських могильників домінуючою рисою в обряді є біритуалізм, то у поховальному обряді пам'яток типу Брест—Тришин—Дитиничі панують трупо-

спалення в ямах і урнах, хоч є й окремі трупопокладення. Речовий матеріал цих могильників також має багато специфічного, відмінного від черняхівської культури. Керамічні вироби вельбарців представлені переважно ліпним посудом. Свосередніми є тут різні типи лійчастих і біконічних мисок, чарок без ручок і з великою ручкою. Привертають увагу малі вертикальні, іноді глухі вушка, розташовані під вінцями або на плічках мисок. Орнаментация ліпного посуду складається, насамперед, з горизонтальних смуг заглибленого зубчастого орнаменту, обведених стрічками прямих ліній, стрічок з кількох скісних ліній або канелюр, геометричного орнаменту з малих ямочок тощо²⁹.

Вказані форми кераміки докорінно відрізняються не лише від гончарного, а й від ліпного посуду черняхівської культури. Це свідчить про те, що керамічні вироби черняхівської культури формувалися на докорінно відмінному, місцевому ґрунті зарубинецької та східно-пшеворської культур. Черняхівська культура вже функціонувала, коли почалася інфільтрація частини племен з району Південно-Східної Прибалтики через землі Південно-Західної Білорусі на територію Західної України³⁰. Це означає, що окремі групи гото-гепідського населення мігрували на територію розселення черняхівських лісостепових племен.

У старожитностях Волині та інших суміжних районів фіксуються результати контактування, і просто запозичень окремих елементів матеріальної культури прийшлого населення. Йдеться про пам'ятки першої половини I тис. н. е. у Дерев'яному, Городиші, Раковці та ін. Мали, очевидно, місце і зворотні напрями впливів черняхівського населення та їх культури на носіїв старожитностей прийшлих гото-гепідських племен. Але в цілому вельбарські пам'ятки на території Дністро-Дніпровського межиріччя, в основній зоні поширення черняхівських лісостепових племен, відчутної ролі не відіграли. Тут давні місцеві традиції осілих землеробських черняхівських племен переважали³¹.

Для з'ясування ролі лісостепового черняхівського населення в історії слов'ян велике значення мають і писемні історичні свідчення. За їх даними (Пліній, Тацит, Птолемей) під іменем венедів ми розуміємо пам'ятки зарубинецької та східнопшеворської культур, на основі яких сформувалася черняхівська культура Лісостепу. Ранньосередньовічні автори (Йордан, Прокопій Кесарійський та ін.), звертаючись до історії Антських племен, розміщують їх між Дніпром і Дністром. У цьому зв'язку цілком логічно пов'язувати початковий етап формування Антського військово-політичного союзу державного типу з лісостеповими черняхівськими племенами, які продовжили традиції своїх попередників — венедів. Дальший розвиток Антського і сусіднього в Подністров'ї Склавінського союзів пов'язується зі старожитностями пеньківської і корчацько-празької ранньосередньовічних східнослов'янських культур. Що ж до Лівобережжя, то ці традиції продовжують там пам'ятки колочинської археологічної культури.

Таким чином, у широкому ареалі ми розглядаємо черняхівську культуру як археологічний еквівалент поліетнічного утворення. Що ж до основної території — лісостепового Дніпро-Дністровського межиріччя, то тут черняхівські старожитності представляють давніх східних слов'ян.

Примітки

¹ Хвойка В. В. Поля погребений в Среднем Приднепровье // ЗРАО.— М., 1901.— Т. XIII; Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена.— К., 1913.

² Reinecke P. Aus der russischen archaologischen Literatur // Mainzer Zeitschrift.— Mainz, 1902.— I.— S. 42—50; Ebert M. Zur Geshichte der Fibel mit ungeschlagenen Fuss // Praehistorische Zeitschrift.— Berlin, 1911.— Bd. III.— H. 3/4; Kossina G. Deutsche Vorgeschichte (8. Auflage) // Mannus.— Bibliothek.— Leipzig, 1921.— № 9.

³ Стицын А. А. Поля погребальных урн // СА.— 1948.— Т. 10.— С. 53—72.

⁴ Беляшевский Н. Поле погребальных урн La Tene в Радомысльском уезде Киевской губернии // АЛЮР.— 1904.— С. 13—19.

⁵ *Hadaczek K.* Kultura dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa Rzymskiego // МААЕ.— 1912.— Т. XII.

⁶ *Коршенко С. В.* Матеріали для складання карти полів погребень // НА ИА НАН України; *Мовчанівський Т. М.* Археологічне обстеження Бердичівщини 1927 р. // Рукопис зберігається в Житомирському краєзнавчому музеї.

⁷ *Гончаров В. К.* Археологічна розвідка по р. Роставиці в 1946 р. // АП УРСР.— 1949.— Т. 1.— С. 237—245; *Висцзев Р. І.* Археологічні пам'ятки верхньої течії р. Гнилоп'яті та нижньої течії р. Гуйви // АП УРСР.— 1955.— Т. V.— С. 165—167; *Махно Є. В.* Ягнятинська археологічна експедиція // АП УРСР.— 1952.— Т. III.— С. 154—168; *Смішко М. Ю.* Доба полів поховань в західних областях УРСР // Археологія.— 1948.— Т. 2.— С. 98—129; *Смішко М. Ю.* Дослідження пам'яток культури полів поховань у західних областях УРСР у 1947 р. // АП УРСР.— 1952.— Т. 3.— С. 337—378; *Тиханова М. А.* Культура западных областей Украины в первые века нашей эры // МИА.— 1941.— № 6.— С. 247—278; *Сымонович Э. А.* К вопросу о раннечерняховских поселениях культуры полей погребений // СА.— 1958.— № 1.— С. 248—252; *Брайчевський М. Ю.* Антський період в історії східних слов'ян // Археологія.— 1952.— Т. 7.— С. 21—42.

⁸ *Брайчевський М. Ю.* Біля джерел слов'янської державності.— К., 1964.— 355 с.; *Баран В. Д.* Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин.— К., 1961.— 99 с.; *Винокур І. С.* Старожитності Східної Волині першої половини I тис. н. е.— Чернівці, 1960.— 130 с.; *Федоров Г. Б.* Населення Прутско-Дністровського междуреччя в I тисячелетті н. е. // МИА.— 1960.— № 89.— 379 с.; *Винокур І. С.* Історія та культура черняхівських племен.— К., 1972.— 179 с.; *Баран В. Д.* Черняхівська культура.— К., 1981.— 263 с.; *Рикман Э. А.* Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры.— М., 1975.— 336 с.

⁹ *Махно Є. В.* Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу // Археологія.— 1950.— Т. 4.— С. 56—77; *Смішко М. Ю.* Відносно концепції про германську належність культури полів поховань // МДАПВ.— 1961.— Вип. 3.— С. 59—76; *Брайчевський М. Ю.* Біля джерел ...— С. 304—321; *Сымонович Э. А.* Культура полей погребений и готская проблема в первой половине I тыс. н. э. // Скандинавский сборник.— 1970.— Вип. 15.— С. 125—144.

¹⁰ Археология Украинской ССР.— К., 1986.— Т. 3.— С. 71.

¹¹ *Винокур И. С.* Вольно-Подольское пограничье — один из районов формирования черняховской культуры // КСИА АН СССР.— 1970.— Вип. 121.— С. 28—30; *Петров В. П.* Черняховский могильник // МИА.— 1964.— № 116.— С. 86—88.

¹² *Петров В. П.* Вказ. праця.

¹³ *Винокур І. С.* Старожитності Волині ...— С. 24—50; *Козак Д. Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі.— К., 1984.— С. 46—69.

¹⁴ *Винокур І. С.* Поховальний обряд черняхівської культури (за матеріалами Дністро-Дніпровського межиріччя) // Середні віки на Україні.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 95—100.

¹⁵ *Третьяков П. Н.* Восточнославянские племена.— М., 1953.— С. 170, 171.

¹⁶ *Брайчевський М. Ю.* Біля джерел ...— С. 26.

¹⁷ *Винокур І. С.* Історія та культура черняхівських племен...— С. 41.

¹⁸ *Толочко П. П.* Русь-Україна в IX—XV ст.: історія і культура // Археологія.— 1997.— № 1.— С. 129.

¹⁹ Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 339.— Рис. 71.

²⁰ Літопис руський. За Іпатським списком. Переклав Леонід Махновець.— К., 1989.— С. 66.

- ²¹ *Винокур І. С., Забашта Р. В.* Монументальна скульптура слов'ян // Археологія.— 1989.— № 1.— С. 65—77.
- ²² *Магомедов Б. В.* Черняховська культура Северо-Западного Причорномор'я.— К., 1987.— С. 94.
- ²³ *Федоров Г. Б.* Населення Прутсько-Дністровського междуреч'я в I тис. н. е.— С. 159—172.
- ²⁴ *Федоров Г. Б., Полевой Л. Л.* Археологія Румунії.— М., 1973.— С. 259.
- ²⁵ *Гудкова А. В., Фокеев М. М.* Земледельці і кочівники в низов'ях Дуная I—IV вв. н. е.— К., 1984.— С. 6—58.
- ²⁶ Там же.— С. 58—86.
- ²⁷ Там же.— С. 93.
- ²⁸ Археологія Української ССР.— С. 127—129.
- ²⁹ *Смішко М. Ю., Свєшніков І. К.* Могильник III—IV століть н. е. у с. Дитиничі Ровенської області // МДАПВ.— 1961.— Вип. 3.— С. 105.
- ³⁰ *Кухаренко Ю. В.* Могильник Брест-Тришин.— М., 1980.— С. 60—64; *Смішко М. Ю., Свєшніков І. К.* Вказ. праця.— С. 112.
- ³¹ *Винокур І. С.* Історія та культура черняхівських племен ...— С. 145.

Рекомендована література

- Баран В. Д.* Черняхівська культура.— К., 1981.— 263 с.
- Брайчевський М. Ю.* Римська монета на території України.— К., 1959.— 253 с.
- Брайчевський М. Ю.* Біла джерел слов'янської державності.— К., 1964.— 354 с.
- Винокур І. С.* Історія та культура черняхівських племен.— К., 1972.— 179 с.
- Винокур І. С., Телегін Д. Я.* Археологія України.— К., 1994.— 318 с.
- Гудкова А. В., Фокеев М. М.* Земледельці і кочівники в низов'ях Дуная I—IV вв. н. е.— К., 1984.— 119 с.
- Кухаренко Ю. В.* Могильник Брест-Тришин.— М., 1980.— 128 с.
- Магомедов Б. В.* Черняховська культура Северо-Западного Причорномор'я.— К., 1987.— 111 с.
- Рикман Э. А.* Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры.— М., 1975.— 336 с.
- Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— 485 с.
- Смішко М. Ю., Свєшніков І. К.* Могильник III—IV століть н. е. у с. Дитиничі Ровенської області // МДАПВ.— 1961.— Вип. 3.— С. 89—115.
- Сымонович Э. А., Кравченко Н. М.* Погребальные обряды племен черняховской культуры // САИ.— 1983.— Вып. Д1—22.— 149 с.
- Третьяков П. Н.* Восточнославянские племена.— М., 1953.— 312 с.
- Федоров Г. Б.* Населення Прутсько-Дністровського междуреч'я в I тисячелетті н. е. // МИА.— 1960.— № 89.— 380 с.